

Azra Begović

Kult posmrtno memorije: epitafi na stećcima

Štovanje mrtvih najrašireniji je oblik kulture sjećanja. U ovom će se radu govoriti o štovanju mrtvih kao dimenziji kulture sjećanja o kojoj svjedoče epitafi na stećcima, a posebna će se pažnja obratiti bosanskim i humskim epitafima. Iako pripadaju kršćanskoj epigrafiji, epitafi na stećcima posebni su po svojim sadržajnim karakteristikama: uključuju zazivanje imena božjeg, iskazivanje narodne mudrosti, navođenje biografskih podataka, opominjanja i proklinjanja. U njima se osim kršćanskoga očituje i duh rimskoga retrospektivnog epitafa, što im daje posebnu živopisnost. Kao govor smrti epitafi na stećcima oplemenjuju kulturu sjećanja europskoga srednjovjekovlja, što će se u ovom radu pokazati na pojedinim primjerima. Posebno će se istaknuti uloga epitafa u rekonstrukciji bosanskoga srednjovjekovlja, ali i srednjovjekovlja susjednih zemalja.

Ključne riječi: štovanje mrtvih, srednji vijek, bosansko i humsko srednjovjekovlje, kultura, stećci, epitafi

Za razliku od *ars memoriae*, antičkoga umijeća kojim pojedinac razvija pamćenje, kultura sjećanja fenomen je primjenjiv na sva društva i različite epohe.¹Taj fenomen ne odnosi se samo na pojedinca, već obvezuje cjelokupnu zajednicu da ne prepusti zaboravu događaje, pojave i osobe koje su na njoj ostavile traga. Kultura sjećanja imala je posebno mjesto u rimskoj kulturi, koja je sjećanje na svoje bližnje njegovala izradom portreta i korištenjem maski u obiteljskim procesijama. To govori o društvenom karakteru²: njegujući spomen na preminule članove zajednice i značajne događaje, zajednica pridonosi trajnom očuvanju kako identiteta pokojnika, tako i identiteta cjelokupne zajednice.

¹ Jan Assmann, *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, prev. Vahidin Preljević (Zenica: Vrijeme, 2005), 48.

² Mirča Elijade, *Istorija verovanja i religijskih ideja*, Knjiga II, prev. Mirjana Perić (Beograd: Prosveta, 1991), 96-97.

Zbog promišljanja o prolaznosti života kod čovjeka se još od drevnih vremena javlja želja za očuvanjem vlastitog identiteta ovjekovječivanjem putem epitafa. Na taj način sjećanje se željelo sačuvati od propadanja, a natpisi na grobovima bili su idealni za tu svrhu. Grob kao simbol vječnog doma bio je opipljiva i dovoljno snažna sastavnica smrti da čovjeka navede na razmišljanje o neizbježnosti smrti. Riječ kao snažno izražajno sredstvo bila je i pouzdano sredstvo u komunikaciji između pokojnika, ožalošćenih i cjelokupne zajednice. Zato je za epitaf karakteristična dvosmjerna komunikacija: pokojniku poručuje da mu je duša sigurna, a žive poziva da budu pobožni.³ U egipatskoj i minojsko-mikenskoj civilizaciji sustav epitafa usvojen je u trećem i drugom stoljeću stare ere, a trend se proširio i na ostale civilizacije. Kada se govori o epigrafiji, posebno treba istaknuti Rim s oko 35 000 otkrivenih epitafa.⁴ O učestalosti nadgrobnih spomenika s epitafom u antičkom Rimu govori i francuski povjesničar Aries. Aries ističe da je ponekad čak i nadgrobnni spomenik roba mogao biti obilježen epitafom.⁵ Širenje kršćanstva i preuzimanje tradicije nadgrobnih natpisa dovelo je u Europi krajem 5. stoljeća, kada je vjerska komemoracija postala raširenija,⁶ do prijelaza s rimskoga na kršćanski intoniran epitaf⁷. Iako potisnut, rimski retrospektivni epitaf nije u potpunosti nestao, već se uz određene izmjene zadržao i tijekom srednjega vijeka. Tako je rimska civilizacija imala veliki utjecaj na srednjovjekovnu epigrafiju.

Razdoblje od 5. do 12. stoljeća ključno je za formiranje novoga načina života i razmišljanja koji će odrediti ustroj srednjovjekovnoga duha. Najupečatljivija je novina u kulturi srednjeg vijeka prožimanje poganskog nasljeđa i kršćanstva.⁸ Tako je sustav epitafa ponovno postao povijesno važan. Prema Ariesu epitafi se ponovno počinju javljati od 12. stoljeća, i to najprije na nadgrobnim spomenicima istaknutih osoba koje su smatrane svetima ili povezanima sa svetim.⁹ Jedan od najranijih primjera takvih epitafa kratak je natpis na nadgrobnjoj ploči engleske kraljice Matilde (12. st.): „*Here lies Henry's daughter, wife and mother, great by birth, greater by marriage, greatest by motherhood.*“¹⁰ Tako je počevši od 12. stoljeća epitaf ponovo postao aktualno sredstvo sjećanja na mrtve. Stari trend ponovno se vratio nakon višestoljetnog zatišja, ali nešto izmijenjene forme.

Kult sjećanja na mrtve kao sastavni dio religioznosti europskoga srednjovjekovlja nalazimo i u srednjovjekovnoj Bosni u formi epitafa na stećcima. Epitafi na stećcima dio su šire tradicije grobne epigrafije i čine dio kršćanske epigrafije europskoga srednjovjekovlja. U grafit-

3 Dubravko Lovrenović, *Stećci, - bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka* (Sarajevo: Rabić, 2009), 93.

4 Lovrenović, *Stećci*, 91.-92.

5 Philippe Aries, *Western Attitudes toward Death: From the Middle Ages to the Present* (London: Marion Boyars, 1974), 46.

6 Lovrenović, *Stećci*, 94.

7 Lovrenović, *Stećci*, 94.

8 Jacques Le Goff, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, prev. Gordana V. Popović, (Zagreb: Golden Marketing, 1998), 143.

9 Aries, *Western Attitudes toward Death*, 47.

10 „Ovdje leži Henrijeva kćerka, supruga i majka; velika po rođenju, veća po braku, najveća po potomstvu.“ Matilda (1102. - 1167.) je bila unuka Vilima I Osvajača i prva samostalna engleska kraljica (1141.- 1153.); i iako je nisu oslovljavali kao kraljicu, nazivali su je carica i domina Anglorum: Guida M. Jackson, *Women Rulers through the Ages* (England: ABC CLIO, 1999), 280-281.

ima rimskih katakombi pogrebni grafiti naglašavali su vrijeme pogreba, a memorijalni grafiti u čast slavnih djela i života pojedinca obično su nastajali nakon zatvaranja grobnice. Za razliku od rimskih grafita, u epitafima na stećcima objedinjuju se pogrebna i memorijalna funkcija i zato bi ih se opravdano moglo opisati kao svojevrsnu autobiografiju pokojnika, koja nerijetko služi kao opomena prolaznicima da ne narušavaju mjesto vječnog počinka.¹¹ Treba istaknuti da, pored epitafa na stećcima, bosanska epigrafija poznaje i grafite pisane na tvrdom materijalu. Za razliku od epitafa koji su primarni memorijalni tekstovi, grafiti su sekundarni zapisi koji su nastali djelovanjem pojedinaca koji su također željeli ovjekovječiti spomen na vlastiti identitet, ali na drugačiji način. Ti grafiti mogli su uključivati hvalospjeve samome sebi ili pak izražavati stav o pojedinim društvenim pitanjima. Primjer zanimljivoga grafita nalazi se urezan u živoj stijeni u klancu kod Hutova: *A se piše Radovan Vukanović, koji znah carinu u vojevode, i dog mu ne sgriših, prijatelje ne izgubih.*¹² Bosanski i humski epitafi svoj su procvat doživjeli u 14. i 15. stoljeću, što se podudara s političkim i ekonomskim jačanjem srednjovjekovne bosanske države. Budući da je najviše epitafa na stećcima bilo na tlu srednjovjekovne bosanske države,¹³ može se zaključiti da je srednjovjekovna Bosna dosegla značajan kulturni stupanj i da u tome nije zaostajala za drugim uglednim europskim kraljevinama i državama. O bogatstvu i šarolikosti pisma u srednjovjekovnoj Bosni govori i činjenica da su na tako malom prostoru bila u upotrebi četiri sustava pisma: grčki alfabet i latinica, te glagoljica i ćirilica. Iako se ne zna ništa pouzdano o počecima latinske pismenosti u srednjovjekovnoj Bosni, ona je svakako bilo zastupljenija od grčke pismenosti. Pretpostavlja se da je starosjedilačko kršćansko stanovništvo sačuvalo latinsku pismenost još iz vremena kasne antike. Vjerojatno se latinska pismenost više raširila u vrijeme pokrštavanja, koje nije bilo dovršeno u prvoj polovini 10. stoljeća. Od 9. do 12. stoljeća latinica postepeno uzmiče pred glagoljicom i ćirilicom, ali i dalje se njome služi vladarski dvor (natpisi na grobnim pločama bosanskih kraljeva na Bobovcu, natpisi na gotovo svem bosanskom novcu te pečatima vladara i pojedinačnim pečatima velmoža i sl.), a najviše crkvene osobe – bosanski biskupi, dominikanci i franjevci.¹⁴

Po svojoj vrijednosti oblika vještine izražavanja epitafi na stećcima nadišli su regionalni okvir i postali duhovni i kulturni izraz europskoga srednjovjekovlja. D. Lovrenović povlači paralele između bosanskih i humskih epitafa na stećcima i drugih epitafa srednjovjekovne Europe. Dok epitafi iz 14. i 15. stoljeća uspomenu na pojedince jednog višekonfesionalnog društva

---

11 Lovrenović, *Stećci*, 92, 95.

12 Herta Kuna, *Srednjovjekovna bosanska književnost* (Sarajevo: Međunarodni Forum Bosna *Forum Bosnae* 45/2008), 307.

13 Popisom stećaka iz 1969. godine utvrđeno je da na prostoru današnje Bosne i Hercegovine postoje 323 stećka s epitafom, što je u odnosu na susjedne države daleko najviše. Od toga se najveći broj epitafa nalazi na području Hercegovine, a naročito oko Bileće, Gacka, Trebinja i Stoca (u Boljunima kod Stoca najveća je koncentracija epitafa – 19), dok se rjeđe na epitafe nailazi i u Bosni, i to u istočnoj Bosni oko Srebrenice i Borča te u središnjoj Bosni na prostoru od nekadašnje Vrhbosanske nadbiskupije do Travrnika i Zenice: Šefik Bešliagić, *Stećci- kultura i umjetnost* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1982), 422; Lovrenović, *Stećci*, 92.

14 Pavao Anđelić, "Doba srednjovjekovne bosanske države", u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine (od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast)*, 2. prerađeno i dopunjeno izdanje (Sarajevo: "Veselin Masleša", Biblioteka Kulturno nasljeđe, 1984), 553.

slave jezikom i pismom koji su i danas u upotrebi, epitafi pisani runskim pismom u Švedskoj javljaju se od 4. i 5. stoljeća do pojave kršćanstva. U 9. je stoljeću među germanskim narodima na sjeveru Europe nastalo nekoliko tisuća runskih natpisa na kamenim podlogama, što svjedoči o tome da su stare tradicije među stanovništvom još bile važne. Jedna od osnovnih funkcija tih natpisa bila je veličanje uspomene na pojedine osobe, u pojedinim slučajevima navođenje okolnosti koje su dovele do njihove smrti te spominjanje pokojnikove rodbine i slavnih djela, što je sve slučaj i s epitafima na stećcima. Između 9. i 11. stoljeća runski su epitafi razvili originalan pogrebni jezik neovisan od kasnoantičkih tradicija. Postoji mogućnost da je taj jezik, prije nego to je nestao, imao određeni utjecaj na epigrafiju u središnjoj Europi. U natpisima kasnoga srednjeg vijeka došlo je do određenih promjena u formi očitovanja poštovanja i spomena mrtvih. Sličnosti bosanskih i humskih sa srpskim epitafima ogledaju se u uvodnoj formuli – *ovdje leži*, u postojanju izraza kojima se proklinje onaj koji bi oskvrnuo grob, naznakama za mjesto ukopa pokojnika na *plemenitoj zemlji* te žalu rodbine za pokojnikom. Razlika je uočljiva u izrazima poput *prestavi se* i *Bog da ga prosti*, kojih na bosanskim i humskim epitafima nema. U usporedbi s bugarskim natpisima sličnosti se ogledaju u uvodnoj formuli – *ovdje počiva, ovdje leži*, kao i u misli o neizbježnosti smrti – *Ja sam bio kao vi, vi ćete biti kako jesam*. I u bugarskim natpisima prisutna je molitvena formula koja zaziva Sveto Trojstvo i formule kojima se proklinje oskvrnitelj groba. Na bosanske i humske epitafe odnosi se isti zaključak koji je donesen za irske ransrednjovjekovne epitafe: predstavljaju komponentu velikog pokreta inspiriranog kršćanskim duhom.¹⁵

Prve zabilježbe o epitafima na stećcima potječu iz 1530. godine, a ostavio ih je Slovenac Benedikt Kuripešić.¹⁶ Iako je fenomen epitafa na stećcima privlačio brojne istraživače, većina radova nije bila znanstveno utemeljena, a osim toga veliki broj epitafa ostao je nezabilježen. Veliki doprinos pronalasku i tumačenju epitafa dao je Ćiro Truhelka koji je između 1889. i 1896. godine u *Glasniku Zemaljskog muzeja* objavio oko stotinu epitafa.¹⁷ Truhelka je posebno zanimanje pokazao za pismo kojim su na narodnom jeziku pisani epitafi i dao mu ime *bosančica*.¹⁸

15 Lovrenović, *Stećci*, 121.-123.

16 Austrijski car Ferdinand osmanskom je sultanu Sulejmanu II. uputio poslanstvo u kojemu se kao tumač latinskoga jezika nalazio i Kuripešić. Poslanstvo je na putu kroz Bosnu zastalo u Vladevini kod Rogatice kako bi pregledali nekropolu sa stećcima i pri tome je Kuripešić zabilježio dva natpisa od kojih se jedan odnosio na vojvodu Vlatka Vladevića, a drugi na njegova vlastelina, vojvodu Mitoša: Bešlagić, *Stećci*, 1982., 419. Transkripcija i transliteracija spomenutih epitafa nalazi se u Zborniku Marka Vege: Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, Knjiga IV (Sarajevo: GZM, 1970), 31-33.

17 Bešlagić, *Stećci*, 420.

18 Berčić je prvi u svom *Bukvaru staroslovenskog jezika* pristupio bosanskoj ćirilici kao paleografskom problemu i pri tome je ukazao ne pojedine njene specifičnosti u odnosu na ćirilicu. O bosančici i zapadnoj ćirilici u literaturi su zastupljena različita mišljenja, koja se gotovo u svim slučajevima nisu temeljila na paleografskoj analizi, već su se suprotstavljala nastojanjima da se etnička podloga bosančice odredi konfesionalnim kriterijem te su se svodila na raspravu o terminološkoj oznaci. Stoga su u literaturi dominantna dva suprotstavljena mišljenja: prvo, izdvaja bosančicu iz razvoja južnoslavenske ćirilice i smatra je posebnim, ćirilici suprotnim pismom (Truhelka, Tentor), s težnjom da se bosančica svrsta u hrvatsku ćirilicu (Vrana); Truhelka je u radu *Bosančica* (1889.) bosančicu suprotstavio ćirilici, istakavši da se radi o dva samostalna pisma koja su se istovremeno razvijala, oba potekavši iz grčkoga pisma. Truhelka je bosančicu 17. i 18. st. nazvao „kancelarijskim brzopisom“ 15. st. Imenom bosančica nazvao je i ćirilsko pismo na stećcima. U hrvatskoj historiografiji Truhelkinu koncepciju o bosančici preuzeo je jedino Tentor koji je u bosančicu svrstao ne samo zapadni brzopis, već svu ćirilsku pismenost

Temeljiti angažman na pronalasku i tumačenju epitafa pokazali su nekoliko desetljeća kasnije stručnjaci iz Zemaljskog muzeja predvođeni Markom Vegom. Terenski rad, započeo 1957. godine, rezultirao je pojavom *Zbornika srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, koji je tiskan između 1962. i 1970. godine kao izdanje Zemaljskog muzeja u 4 toma. U *Zborniku* je zabilježeno 267 epitafa sa stećaka.¹⁹ Treba istaknuti da ovaj *Zbornik*, odnosno 4 njegova sveska, do danas jedini sistematičan rad na prikupljanju epitafa koji se nije sveo na samo određene regije, kao što je to slučaj sa Bešlagićevim radom, već je nastojao biti sveobuhvatan. Iako je u međuvremenu došlo do otkrića novih nekropola s epitafigama, nije pokrenuta nova akcija stvaranja novog i opširnijeg zbornika epitafa. Dok su s jedne strane epitafi na stećcima prepušteni ljudskom nemaru, a s druge strane zbog fizičkih osobina kamena izloženi propadanju, vrijedni izvori izmiču, a nove generacije ostaju uskraćene za istraživanja na temelju nekih novih epitafa. Stoga su istraživači ovog epigrafskog fenomena prisiljeni da svoja istraživanja temelje uglavnom na Veginim i Bešlagićevim dostignućima.

Područje rasprostiranja epitafa većinski se podudara s područjem rasprostiranja stećaka. Tako je njihovo rasprostiranje na istoku ograničeno Podrinjem i starom Hercegovinom, na jugu Konavlima, na zapadu Cista Provom i Glamočem i na sjeveru Bijeljinom.²⁰ Iako su epitafi zastupljeni na svim oblicima stećaka, zapaža se da ih je najviše na pločama i sanducima.²¹ Kada se govori o brojnosti epitafa, oni humski imaju prvenstvo jer ih je gotovo dvostruko više u odnosu na bosanske. S najviše epitafa posebno se ističu krajevi oko Trebinja, Bileća, Gacka i Stoca.²² Svakako je i klimatski faktor odigrao ulogu u boljem očuvanju humskih epitafa na stećcima. Iako su popisom stećaka iz 1969. godine ustanovljena 323 stećka s epitafigom, taj broj je u porastu zbog novih otkrića i zato se ne može govoriti o njihovom konačnom broju. Obično su bili urezivani na stilski najljepše isklesane i ukrašene stećke, što upućuje na zaključak da su bili luksuz koji su si bar isprva mogli priuštiti tek pripadnici gornjih slojeva društva.²³ Dok je stećak „*sjekao*“ kovač, epitafiga je obično sastavljala druga osoba, *dijak*²⁴(pisar). Još uvijek nije jasno

---

srednjovjekovne bosanske države. Tentor je previše naglasio specifičnosti bosančice, tako da se stječe dojam da je bosančica potpuno drugačije pismo u odnosu na ćirilicu. Drugo mišljenje zapadnoj ćirilici i bosančici poriče sve posebnosti, ili na njih samo upozorava, ali je u suštini identificira sa srpskom ćirilicom. U srpskoj povijesnoj znanosti poricala se posebnost bosančice kao pisma različitog od ćirilice, a u tome je naročito prednjačio Kondić („Bosančica“, „bosansko hrvatska ćirilica“ i Dubrovčani; 1904.), a slijede ga Nedeljković, Mladenović i dr. V. Klaić primijetio je da je srednjovjekovna Bosna imala samostalan razvoj u odnosu na hrvatske i srpske krajeve te je u skladu s time imala i svoj poseban kulturni izraz. Raukar smatra da se bosančica, za čije ime smatra adekvatnijim termin „zapadni ćirilski brzopis“, ne može odvojiti od ćirilice kao posebno pismo, ali da je svakako je imala svoje specifičnosti u razvoju, jer je svako ćirilsko pismo u određenim regijama imalo svoja specifična obilježja koja proizilaze iz povijesnih i kulturnih uvjeta. Stoga bosančicu smatra „*kasnom varijantom brzopisa na zapadnom području ćirilice, koja u sebi ujedinjuje grafijsko jezična obilježja ćirilice, a morfološki je izraz razvojnih težnji koje su se u prvoj polovini XV st. ogledale u bosanskim i humskim kancelarijama*“: Tomislav Raukar, „O problemu bosančice u našoj historiografiji“ u *Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*“, ur. Fikret Ibrahimpašić (Zenica: Muzej grada Zenice, 1973), 103.-144.

19 Bešlagić, *Stećci*, 24,421.

20 Lovrenović, *Stećci*, 93.

21 Šefik Bešlagić, *Leksikon stećaka* (Sarajevo: Svjetlost, 2004), 137.

22 Bešlagić, *Stećci*, 422.

23 Alojz Benac, *Stećci* (Beograd: Jugoslavija, 1967), 14.

24 U nazivu *dijak* prepoznaje se grčki korjen *diakenos*, u značenju đakon ili svećenik. Kao što je poznato,

je li epitaf urezivao dijak ili je on samo sastavljao predložak teksta na temelju kojega je to činio kovač. Činjenica je da se u epitaforma pojavljuju imena kako kovača tako i dijaka, što navodi na zaključak da su dijaci ipak bili ti koji su urezivali tekst na nadgrobni spomenik pokojnika. Dijaci se smatraju glavnim nosiocima pismenosti u srednjovjekovnoj Bosni i Humu i njihov je značaj za politički, kulturni i društveni život Bosne i Huma izniman.²⁵ Javljali su se kao pisari (crkvenih) knjiga, u službi bosanskih banova i vlastele te kao dijaci epitafa. Dijaci epitafa razvili su jednu posebnu granu djelatnosti u srednjovjekovnoj Bosni i Humu. Zbog sličnosti u sadržaju, stječe se dojam da su postojala određena pravila prema kojima su dijaci oblikovali svoje tekstove.²⁶ Ako se pažljivo prouče pojedini epitafi, uočava se da se među dijacima javljaju gotovo ista imena, naročito ako se radi o nekropolama na manjim udaljenostima. Tako se među najzastupljenijim humskim dijacima spominju Semorad, Bogašin Bogačić, Radoje i Vukašin. Za razliku od humskih, imena dijaka bosanskih epitafa mnogo su više obavijena velom tajne. Među onim malobrojnim poznatima pojavljuju se *Radomil*,²⁷ dijak epitafa tepčije Batala, potom Ugarak, Prodan, Vukašin, Veseoko Kukulamović i Dragoje.

Pojedini epitafi predstavljaju prava majstorska ostvarenja – izbor i izrada slova te njihov raspored i cjelokupna kompozicija teksta odražavaju posebnu vještinu majstora.²⁸ Ujedno ti segmenti pomažu i u dataciji jer je epitaf najvažniji element u dataciji stećaka.²⁹ Većina je epitafa kratka i daje podatke o pokojniku i majstoru te o pojedinim povijesnim događajima ili iskazuje određene reminiscencije. Donose različite prikaze koji bi se mogli razvrstati na prikaze o pobožnosti, junaštvu i odanosti senioru, biografske prikaze, narodnu mudrost te upozorenja praćena proklinjanjem svih onih koji bi pokušali oskvrnaviti vječno počivalište pokojnika. D. Lovrenović podijelio je epitafe na: epitafe s vjerskim formulama – „Va ime Otca i Sina i Svetoga Duha“; epitafe s motivom junačke smrti i vjerne službe s početnom formulom „Ase (sije)“, tj. leži; životopise (žitja) na plemenitoj baštini, među braćom i rodbinom; epitafe kratkog sadržaja koji donose samo ime pokojnika i ime kovača – dijaka; epitafe u kojima su sublimirana životna iskustva.³⁰ Treba istaknuti da prije ove Lovrenovićeve klasifikacije nije napravljena niti jedna slična tematska klasifikacija bosanskih i humskih epitafa.

Epitafi su vrlo značajan književni i umjetnički elemenat stećaka. Zauzimaju posebno mjesto u pisanim izvorima srednjeg vijeka na temelju kojih je moguće konstruirati ili rekonstruirati pojedine povijesne događaje ili dobiti potpunije podatke o značajnijim osobama srednjovjekovne bosanske države. Ipak, velika većina pripadala je pojedincima o kojima nema spomena u sačuvanoj arhivskoj građi. U raspravama moderne povijesne znanosti sve se više

---

u ranom srednjem vijeku gotovo jedini pismeni ljudi bili su svećenici i monasi, ali naziv se zadržao u svom značenju i u kasnijem razdoblju: Tomislav Anđelić, „Dijaci u srednjovjekovnoj Bosni i Humu“, *Tribunia* 7 (1983): 98.

25 Anđelić, „Dijaci“, 81.

26 Benac, *Stećci*, 13.

27 Stećak sa Batalovim epitafom otkriven je u nekropoli Crkvina u Gornjem Turbetu kod Travnika: Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH*, Knjiga IV (Sarajevo: GZM, 1970), 75.

28 Bešliagić, *Leksikon*, 15.

29 Esad Kurtović, „Historijska kontekstualizacija stećaka“, *Godišnjak BZK* (Sarajevo: BZK Preporod, 2015): 446.

30 Lovrenović, *Stećci*, 96.-113.

pažnje posvećuje interpretaciji sadržaja epitafa, koji se tumače na različite načine. U konstrukciji sjećanja sadržana u bosanskim i humskim epitafima na stećcima polazi se sa stajališta pravnih, društvenih i političkih prilika u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. Ć. Truhelka, M. Vego i Š. Bešlagić kao najveći sakupljači epitafa sa stećaka među prvima su pokušali ukazati na povijesni kontekst događaja i osoba na koje su epitafi čuvali uspomenu. Š. Bešlagić u *Leksikonu stećaka* donosi dosta detaljan pregled epitafa, s abecednim redoslijedom imena gotovo svih osoba čija su imena do tada u epitafima zabilježena. Spajajući epitafe i dostupnu arhivsku građu, Bešlagić je pokušao dati cjelovit prikaz spomenutih osoba i tako ih „izvući“ iz višestoljetne anonimnosti. Radovi Ć. Truhelke i M. Vego, iako u tom pogledu znatno zaostaju, svakako predstavljaju temelje za opsežnija istraživanja na tom polju. Istaknut je značaj D. Lovrenovića kada se govori o tematskoj klasifikaciji epitafa, dok na području paralela s drugim epitafima srednjovjekovne Europe i dalje ima prostora za detaljnija istraživanja. Za povijesnu kontekstualizaciju stećaka svakako je značajan rad E. Kurtovića, koji je iz višestoljetne anonimnosti „izvukao“ kneza Pokrajca Oliverovića,³¹ Dobrila Pribilovića, njegovog sinovca Ljubeta i dijaka Obrada Krajkovića, braću Dobrila i Radoja Božičković i dijaka Ivka Obradovića³² te Vukašina Dobrašinovića iz Vrsinja.³³ M. Ančić pokušao je epitaf Vignja Miloševića smjestiti u društveni kontekst vremena nastanka samog epitafa. Nakon iscrpnog proučavanja došao je do zaključka da se radi o pripovijesti iz kolektivnog pamćenja humske zajednice, koja je u tadašnjem društvenom kontekstu pretočena u pisani tekst.³⁴ Iako povijesna kontekstualizacija stećaka pruža dosta prostora za istraživanja, identifikacija epitafa sa stećaka pomoću arhivske građe može biti dosta težak posao. Pojedini istraživači nisu ostajali do kraja dosljedni svojim istraživanjima jer su se priklanjali arhivskim podacima. Tako su nerijetko slijedili pogrešan trag, npr. zato što patronimici kao prezimena nisu uvijek bili dosljedni.³⁵ Jasno je da je kontekstualizacija stećaka jako opširan i zahtjevan posao, ali ne bi se trebalo obeshrabriti pred takvim povijesnim izazovom. Materijala je dovoljno da se naprave temeljitija istraživanja koja bi svakako značajno doprinijela boljem rasvjetljavanju pojedinih događaja ili osoba bosanskoga srednjovjekovlja.

Među epitafima na stećcima zabilježen je jedan dio epitafa koji se odnosi na krupne bosanske feudalce, odnosno velmože. Znatniji dio epitafa odnosi se na sitniju vlastelu koja je obično ostala nepoznata povijesti, a koja je određena formulacijom s naznakom mjesta ukopa – *na svojoj plemenitoj, na svom plemenitom*, i sl. Izvjestan broj epitafa pripadao je članovima hijerarhije Crkve bosanske ali i običnim krstjanima. Tako se spominju gosti Milutin (Humsko kod Foče) i Mišljen (Puhovac, kod Zenice) te krstjanin Ostoja (Zgunja na Drini).³⁶ Bez obzira

31 v. Esad Kurtović, „Natpis na stećku kneza Pokrajca Oliverovića iz Vrhpolja – pitanje datiranja“, *Baština* (Sarajevo: Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, 2005): 371.-381.

32 v. Esad Kurtović, „Prilog kontekstualizaciji i dataciji stećaka u Starom Slanom kod Trebinja“, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 41* (Sarajevo: ANU BIH, 2012): 211-218.

33 v. Esad Kurtović, „Dobrašinovići iz Vrsinja (Datiranje natpisa na stećku Vukašina Dobrašinovića iz Konjskog kod Trebinja)“, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 39* (Sarajevo: ANU BIH, 2010): 163.-171.

34 v. Mladen Ančić, „Kako „popraviti“ prošlost“, *Povijesni prilozi 34* (2008): 83.-102, <https://hrcak.srce.hr/27795> Posjećeno 28. 12. 2017.

35 Kurtović, „Historijska kontekstualizacija“, 455.

36 Kuna, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, 287.

na vremenski okvir u kojemu su se pojavljivali epitafi te na društvene i političke okolnosti, svi epitafi teže tome da ostave trag koji će nadići ljudsku smrtnost i time doprinose oblikovanju kulture sjećanja. Kako neposredan susret sa smrću navodi na razmišljanje o samoj svrsi života, u epitafima nalazimo jasno izrečene stavove koji navode na razmišljanje te izazivaju divljenje i kod današnjeg čitatelja. U tome se ogleda originalnost epigrafske književnosti u odnosu na ostalu srednjovjekovnu književnost, koja je uglavnom prevodilačka i prepisivačka, naravno ukoliko se izuzmu povijesni spomenici. Tako epigrafska književnost pruža izvorni uvid u umjetnički i duhovni svijet srednjovjekovnoga čovjeka.³⁷ Očuvanje sjećanja na određenu osobu i njen identitet i jest osnovna funkcija nadgrobnoga natpisa.³⁸ Za razliku od rimskog epitafa koji je prožet retrospektivnim duhom, srednjovjekovni epitafi izrazito su kršćanski intonirani. Tu misao o prolaznosti života izbija u prvi plan. Zanimljivi su prikazi narodnogshvaćanja o neizbježnosti smrti i pokojnikova obraćanja, što je dosta čest motivu bosanskim i humskim epitafima:

*† A se leži Radivoj Draščić. Dobri junak ja bih. Molju ja vas ne ticajte. Vi ćete biti kako ja a ja ne mogu biti kako vi.*³⁹

*I se leži Stipko Radosalić. Bože davno ti sam legao a vele ti mi je ležati.*⁴⁰

*† A se leži Zagorac Brajanović. Bratije koji vidite sije zlamenije. Bratije ja sam bio kako vi a vi ćete biti kako i ja.*⁴¹

*A si grob (...) Mirušića. Gradih za ovo počivalište. A ti i ja sam bili kako vi a vi ćete biti kako i ja.*⁴²

*A se leži Vukobrat Vlačević, boži rob. A se grob mu dela sin mu Radonja. Tugo moja a tko li će mene žaliti.*⁴³

Bitno je istaknuti da se na gotovo identičnu formulaciju o prolaznosti života već stoljećima ranije nailazi na grobnim spomenicima značajnijih crkvenih osoba na Zapadu.⁴⁴ Na epitafe ovoga tipa nadovezuju se i epitafi u kojima je izražena želja za vječnim mirom, često popraćena molbom, upozorenjem, ali ponekad i proklinjanjem svakoga tko bi se usudio oskvrnuti vječno počivalište pokojnika:

A se leži Vuk, sin kneza Obrada sa sestrom Jelom i pokamenovaga Mati Ana. Klet i Proklet tko će krenuti u me.

† A se leži Vukosav Vlačević. S mom drugovah družinom i sagiboh na razmirnoj krajine kod moga gospodina i donesoše me družina na svoju plemenitu baštinu i da je proklet tko

37 Kuna, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, 282.

38 Lovrenović, *Stećci*, 95.

39 Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH*, Knjiga II (Sarajevo: GZM, 1964), 33.

40 Vego, *Zbornik*, Knjiga II, 39.

41 Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH*, Knjiga III (Sarajevo: GZM, 1964), 19.

42 Vego, *Zbornik*, Knjiga III, 19.

43 Marko Vego, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Svjetlost, 1980), 249.

44 Lovrenović, *Stećci*, 110.

*će u me taknuti.*⁴⁵

*† A se leži Ivan Mrčić. U Dobru prjebih a za života ovi kami postavih i ostavih. Legoh na polovinu. Tko li će uzeti da je proklet.*⁴⁶

Temeljitim proučavanjem dostupnih zabilježenih epitafa, prije svega onih iz Veginog Zbornika, uočava se znatan broj bosanskih i humskih epitafa u kojima se retrospektivno i prospektivno sjećanje⁴⁷, karakteristično za rimske epitafe, prožima sa srednjovjekovnim, izrazito kršćanskim epitafo. Za takve primjere izdvojiti će se epitafi gosta Milutina Crničanina i Vlatka Vlađevića.

Na stečku u Humskom selu u okolini Fočeotkriven je epitaf gosta Milutina: *Va ime tvoje pričista trojice gospodina gosti Milutina bilig rodom Crničanin. Pogibe ino nego li milosti božiei. Žitie a žih u čast bosanske gospode i vlastele i od grčke gospode. A vse vidomo.*⁴⁸ Na temelju epitafa dolazi se do zaključka da je Milutin Crničanin bio visoko svećeničko lice Crkve bosanske, daje svojevremeno uživao velik ugled među vlastelom te da je njegov život nasilno prekinut. Budući da epitaf počinje molitvenom formulom, koja je dosta neuobičajena⁴⁹ i u kojoj se spominju *trojica gospodina*, može se zaključiti da pripadnici Crkve bosanske nisu odbacivali dogmu o Svetom Trojstvu. Ako se uzme u obzir da se s Milutinom u vezu dovodi zvanje gosta te da se na njegovu stečku nalazi i prikaz čovjeka odjevenog u habit s užetom oko pojasa⁵⁰, dolazi se do zaključka da su i svećenici Crkve bosanske nosili habit kao i svećenici Rimske i Grčke crkve.

Znakom križa i standardnom molitvenom formulom počinje epitaf Vlatka Vlađevića: *†Va ime oca i sina i svetoga duha a se leži Vlatko Vlađević, koji ne moljaše nijednog čovjeka takmorija (bilo kakvog) a obiđe mnogo zemlje a doma pogibe a za njim ne osta ni sin ni brat. A na nj usiče kami njegov vojvoda Mitoš. Služi Božiom pomoćji i kneza Pavla milostoji koji ukopa Vlatka. Pomenu Boga.*⁵¹ Postoji nekoliko pretpostavki o tome tko je bio Vlatko Vlađević.

45 Vego, *Zbornik*, Knjiga II, 45.

46 Vego, *Zbornik*, Knjiga III, 27

47 Dok kod retrospektivnog sjećanja zajednica dopušta da pokojnik „živi“ zajedno s njom u sadašnjosti doprinoseći nezaboravnosti identiteta svojih bližnjih, u prospektivnom sjećanju težište je na ovjekovječivanju vlastita identiteta isticanjem osobnih zasluga: Assmann, *Kulturno pamćenje*, 72.

48 Vego, *Zbornik*, Knjiga III, 53.

49 Odstupanja od standardne molitvene formule u bosanskim i humskim epitafoima uočljiva su i na sljedećim primjerima: *Va ime Boga velikoga cara nebesnoga i milosnog a se leži Radivoj Krivoušić*: Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH*, Knjiga I (Sarajevo: 1962), 37; *Va ime Boga i svetog Ivana se leži Radosav Vlahović. ...*: Vego, *Zbornik*, Knjiga II, 15. Ova odstupanja ukazuju na koju su autori bosanskih i humskih epitafa imali u izražavanju pobožnosti.

50 Alija Bejtović, „Umjetnost Foče na Drini“, *Naše starine* 3 (1956): 29, <https://www.fmks.gov.ba/download/zs/1956/3-1956.pdf> Posjećeno 24.12. 2017.

51 Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH*, knjiga IV (Sarajevo: GZM, 1970), 33; Stećak na

kojemu se nalazi ovaj epitaf premješten je zajedno s još jednim stečkom iz Vlađevine kod Rogatice u Zemaljski muzej. Na drugom stečku nalazi se epitaf vojvode Mitoša koji također započinje standardnom molitvenom formulom. U Mitoševu epitafo kaže se da počiva zajedno sa sinom Stjepkom pored svog gospodara Vlatka Vlađevića. Dalje se spominje da je bilo mnogo ubijenih, pa je moguće da je Mitoš bio svjedokom nekog boja i vrlo malo je vjerovatno da je vojvoda bio sudionik boja jer seu nastavku navodi da nije bio ubijen niti je ubio: Vego, *Zbornik*, Knjiga IV, 31.

S jedne strane Vlatko Vlađević mogao bi biti Vlatko Tumurlić, diplomatski predstavnik Crkve bosanske na dvoru Pavlovića u Borču, akako se u epitafu spominje da je ukopan „milošću kneza Pavla“, moguće je da je bio i vazal Pavla Radenovića.⁵²

Duh retrospektivnosti rimskih epitafa posebno se sačuvao u onim epitafima na stećcima koji biografski ističu slavu i ugled pokojnika u društvu:⁵³ *A se leži Stojsav Milošević na svoj zemlji na plemenitoj, koga mnogo ljudi znaše. A se čini Pribil Bjelopčeljanin a pisa Divn sin njegov.*⁵⁴ Stojsav je potjecao iz plemićke obitelji jer se kaže da počiva na *svoj zemlji na plemenitoj*, što je bila oznaka za nasljedno vlastelinsko zemljište. Vjerojatno je bio istaknutu društvu sudeći prema tome da se u epitafu navodi da je bio „znan“ među ljudima. U oporuci gosta Radina iz 1466. godine spominje se Sirčanica kao sin Božićka Miloševića, a u jednom drugom dokumentu iz 1470. godine kao svjedok se navodi Bogašin Stojsalić. Budući da su navedeni bili iz okoline Konjica, ne treba odbaciti mogućnost da su potjecali iz loze Stojsava Miloševića.⁵⁵ Brojni su primjeri stećaka s epitafima u kojima se spominju ugledne supruge ili kćeri bosanskih vlastelina, a gdje se nabranjem titula ističe slava roda iz kojeg potječu ili u koji su se udale.⁵⁶

*† Va ime otca i sina i svetago duha se leži raba božija Polihranija a zovom mirskim gospoja Radača, župana Nenca Čihorića kućnica, a nevjesta župana Vratka i sluge Dabiživa i tepčije Stipka, a kći župana Miltena Draživojevića a kaznacu Sniku sestra a postavi si bilig ne sin Dabiživ s Božijom pomoštiju sam svojimi ljudmi a v dni gospodina kralja Tvrtka.*⁵⁷

*† A se leži gospoja Gojisava kći Jurija Baošića a kućnica vojevode Radiča. A prista u kući kaznaca Sanka i župana Biljaka s počtenijem i prija svoju viru i višnju slavu.*⁵⁸

*† A se leži gospoja Katalina sa svojim gospodinom županom Nikolom koji služaše Kotromenović tasta i slavnago bana Stjepana, postavi na nju Vladislav i Bogiša brat mu da...*⁵⁹

Prvi epitaf odnosi se na Radaču, ženu porijeklom iz vlastelinske obitelji Draživojevića i udanu za župana Nenca Čihorića, koja se pri kraju života zaredila i uzela redovničko ime Polihranija. Nenac se u izvorima kao župan Popova Polja spominje od 1336. do 1375. godine.⁶⁰ Čihorići⁶¹ su bili ugledna vlastelinska obitelj utjecajna u političkom i društvenom životu sredn-

52 Ćiro Truhelka, „Vlađevina i njeni natpisi“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Knjiga I (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1889), 73.

53 Lovrenović, *Stećci*, 94.

54 Vego, *Zbornik*, Knjiga I, 35.

55 Bešlagić, *Leksikon stećaka*, 133.

56 Za ženu koja se smatrala uglednom u bosanskom društvu, u epitafima se sačuvao domaći izraz gospoja, kućnica i vladika: Bešlagić, *Stećci*, 443.

57 Vego, *Iz historije*, 213.

58 Vego, *Zbornik*, Knjiga III, 45.

59 Vego, *Zbornik*, Knjiga IV, 45.

60 Šefik Bešlagić, Ćirilčki epigrafski spomenici srednjovjekovne Bosne i Hercegovine (Sarajevo: Društvo

za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije – Stanak, 2015), 128.

61 Čihorići su pripadali humsko-trebinjskoj vlasteli, a sahranjivali su se u Veličanima, gdje je u srednjem vijeku postojalo mjesto Zavala koje je bilo poznato kao najstarije kulturno središte župe Popovo: Lovrenović, *Stećci*,

jovjekovne Bosne, o čemu svjedoči titula tepčije koju je imao Stjepko Čihorić, a imali su i svoj vlastelinski grb.⁶² U sačuvanim primjerima, ovo je prvi put nakon Batalovog epitafa da se titula tepčije spominje u epitafu. Epitaf Gojisave Sanković, žene Radiča Sankovića,⁶³ vrlo je vrijedan izvor zato što spominje nekoliko povijesnih osoba koje su imale značajan utjecaj u političkom i društvenom životu srednjovjekovne Bosne i Huma. Spominju se kaznac Sanko, njegovi sinovi Beljak i Radič Sanković te zetski gospodar Đurađ Balšić. Vrijednost epitafa još je veća time što se iz njega prvi put saznaje da je Gojisava bila kći Đurđa Balšića.⁶⁴ Iz povijesnih izvora poznato je da je župan Nikola bio oženjen kćeri bana Stjepana II,⁶⁵ što se u Katalininom epitafu i potvrđuje. Stoga se Katalinin ugled ne ogleda samo u tome što je bila banova kći, već i u tome što je bila supruga župana Nikole, koji je ukopan zajedno s njom. Nikolići su bili ugledna vlastelinska obitelj s posjedima u Popovu Polju, a pripadale su im i zemlje koje su se nalazile između Popova Polja i dubrovačkih „novih zemalja“: Golubinca, Prosjeka, Slavogostića, Grebaca i Slivnice.⁶⁶

Budući da su slava i ugled u srednjovjekovnim društvenim prilikama bili u vezi s odnosom između seniora i vazala, tu se u prvom redu nameću epitafi kojima je osnovni motiv *vjerna služba*.⁶⁷ Cilj takvih epitafa bilo je jačanje političke lojalnosti vazala : † *A se leži knez Pavao Komlinović na svoj (ple)menitoj na Prozračcu u dni vojevode Sandalja koji ga počteno i virno služšaše, učrto na plemenitej*.⁶⁸ Iz ovog epitafa saznaje se da je knez Pavao bio vazal Sandalja Hranića kojemu je vjerno služio. Knez Pavao pripadao je vlastelinskom rodu Komlinovićima koji su imali svoje posjede u srednjovjekovnoj župi Broćnu je pripadao lokalitet u Bakrima s nekropolom stećaka u kojoj su se tijekom 14. i 15. stoljeća pokapali članovi roda Komlinovića.⁶⁹ Prema M. Vegi, Komlinovići su Broćno dobili na upravljanje od bosanskog

---

183,185.

62 v. Fojnički grbovnik (Sarajevo: Rabić, 2005.), 135.

63 Radič Sanković bio je drugi sin Sanka Miltenovića, čija se feudalna oblast sastojala od Nevesinja s Komom, Zagorja, Dabra, Popova, Humskog primorja i dijela Konavla. Naslijedio ga je najstariji sin Beljak, a nakon Beljakove smrti feudalna oblast Sankovića došla je pod upravu Sankovog sina a Beljakovog brata Radiča: Pavao Anđelić, *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne* (Sarajevo: Svjetlost, 1982), 97-98.

64 Bešlagić, Čirilički epigrafski spomenici, 134.

65 Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države* (Sarajevo, Svjetlost, 1957), 81.

66 Mihailo Dinić, „Humsko-trebinjska vlastela“, u: *Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja Knjiga CCCXCVII*, Odeljenje društvenih nauka 54, Ur. Jorjo Tadić (Beograd: Naučno delo, 1967), 7-10.

67 Pod „vjernom službom“ podrazumijeva se skup svih obveza koje je vazal bio dužan izvršavati prema svom suverenu. Dok je god vlastelin vršio vjernu službu, dotad mu je njegov suveren jamčio „vjeru gospodsku“.

„Vjera gospodska“ vazalu je osiguravala osobnu i imovinsku sigurnost i prenosila se poput plemenite baštine na vlastelinove nasljednike: Sima Čirković, *Rabotnici, vojnici, duhovnici: društva srednjovjekovnog Balkana*, (Beograd: Equilibrium, 1997), 320.; Anto Babić, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne* (Sarajevo: Svjetlost, 1972), 31.

68 Ovaj epitaf nalazi se na nadgrobnoj kamenoj ploči u nekropoli u Bakrima (Visočica) kod Čitluka, a datiran je između 1423. i 1434. godine. Na istom lokalitetu nalazi se još jedan epitaf koji se također odnosio na kneza Pavla, ali je bio kraćeg sadržaja: Vego, *Zbornik*, Knjiga I, 25-27.

69 Bešlagić, *Leksikon*, 129; Vego, *Naselja*, 21.; Pored kneza Pavla Komlinovića na istom lokalitetu nalazi se sarkofag s epitafom još jednog pripadnika roda Komlinovića: *A se leži Ivaniš Komlinović*. O Ivanišu nema podataka i jedino što se može zaključiti jest to da je pripadao rodu Komlinovićima: Vego, *Zbornik*, Knjiga I, 23; Za razliku od kneza Pavla Komlinovića, Ivaniš nije imao značajniju političku ulogu u Broćnu jer se na njegovu epitafu ne spominje nikakva titula. Nije jasno ni u kakvu je srodstvu bio s knezom Pavlom Komlinovićem: Vego, *Iz historije*, 149.

vladara a posredovanjem braće Radivojevića, neposrednih gospodara te župe.⁷⁰ Vazalni odnos Komlinovića prema Sandalju potvrđuje i činjenica da su Komlinovići tražili dozvolu od Sandalja da pruže pomoć Dubrovčanima u ratu protiv Radoslava Pavlovića, na što ih je potaknula činjenica da su imali dubrovačko građanstvo.⁷¹ Smatra se da je osnivač obitelji Komlinovića bio župan Komlin te da je Prozračac bio središte Broćna.⁷² Knez se Pavao zajedno s braćom Pavkom, Vukcem i Radatom pojavljuje u jednom izvoru iz 1423. godine kao optuženik. Kako se u epitafu navodi da je pokopan *u dni voevode Sandalja*, to je moglo biti prije 1434. godine kada je Sandalj izgubio vlast nad svojim posjedima zapadno od Neretve. Iste je godine u kolovozu (12. kolovoza) Juraj Vojsalić izdao povelju braći Jurjevićima kojom im potvrđuje posjede, a kao jedan od svjedoka navodi se knez Pavko Komlinović, Pavlov brat i nasljednik.⁷³

Jedan od rijetkih epitafa u kojima se spominje vjerna služba vlastelina prema bosanskom vladaru jest epitaf Pribislava Petojivića iz Ljusića kod Uloga: *A se leži dobri Pribislav Petojivić na svoi zemli na plemenitoi. Služih banu Tvrtku gospodinu vjerno. Na tom pogiboh. Pisa Brtoji.*⁷⁴ O Pribislavu nema sačuvanih podataka u povijesnim izvorima, ali se na temelju teksta može konstruirati slika o Petojivićima. Pisar Brtoje za Pribislava veže pridjev „dobri“, što asocira na osobu plemićkoga porijekla, a da je Pribislav bio vlastelin jasno je iz toga što je sahranjen na plemenitoj zemlji (nasljednom velikaškom posjedu) te iz toga što se dalje kaže da je bio u službi bana Tvrtka u kojoj je i poginuo. Stoga se epitaf može datirati najkasnije 1377. godine, dakle u vrijeme prije Tvrtkove krunidbe. U Ljusićima, na lokalitetu gdje je pronađen ovaj stećak, nalazi se nekropola sa 76 stećaka od kojih jedino Pribislavov ima epitaf.⁷⁵ Ako se uzme u obzir da je Pribislav pokopan na plemenitoj baštini, lako se može pretpostaviti da su Ljusići kao sastavni dio župe Zagorja bili posjed Petojivića. Postavlja se pitanje u kakvoj su vezi Petojivići bili sa Sankovićima s obzirom na to da se njihova vlast tijekom 15. stoljeća protezala i na župu Zagorje? Moglo bi se pretpostaviti da su Petojivići sačuvali svoju nezavisnost u odnosu na Sankoviće, čemu bi u prilog išao podatak da je Pribislav vršio vjernu službu za bana Tvrtka I.

Nije samo smrt u službi gospodara bila tema epitafa. Pojavljuju se i vrlo živopisna svjedočanstva o tragičnim događajima koji su doveli do smrti:

*A si krst Radoja Mrkšića. Stah Boga moleće i zla ne misleće i ubi me grom.*⁷⁶

*Kurjak Vučić. To i Bog zna i Bosna i Dubrovnik da su me ubile u Bijelom...slobodi. I tko zna Boga i slavu...pogiboh, tugo moja a mnogo li ti mi je ležati.*⁷⁷

70 Vego, *Iz historije*, 154.

71 Dinić, „Humsko-trebinjska vlastela“, 41.

72 Bešlagić, *Leksikon stećaka*, 129.

73 Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, 41.

74 Vego, *Zbornik*, Knjiga III, str.49.

75 Bešlagić, *Leksikon stećaka*, 142.

76 Ovaj su epitaf objavili V. Vuletić Vukasović i Ć. Truhelka, a M. Vego ukazao je na jednu njegovu zanimljivu jezičnu osobinu: pisar je dva puta upotrijebio stari oblik participa prezenta („moleće“ i „misleće“), oblik koji je uobičajen u starim tekstovima: Vego, *Iz historije*, 224.

Vrijedni su primjeri epitafa i oni u kojima se jasno navodi tko je dao podići stećak i uklesati epitaf te tako učiniti pokojnika besmrtnim. U većini primjera to čine srodnici pokojnika: *Da se zna kako bi u Marka Petrovića. Osam sinova od plemena Pojmilić usikoše kamen na oca Marka i mater Divnu.*⁷⁸ Na jednom drugom primjeru vidi se kako je otac podigao spomenik sinu: *A se leži Radič Vladisalić, a siče na me otac. Bože ti ga pomoz!*⁷⁹ U izuzetnim situacijama to je mogao učiniti gospodar za svoga vazala kao znak zahvalnosti zbog iskazane odanosti. Cilj epitafa o iskazanoj odanosti zasigurno je bilo jačanje političke odanosti vazala prema vladaru i stoga je potreba za čuvanjem uspomene na takve odnose bila potpuno shvatljiva. Kao jedan takav primjer može se navesti epitaf župana Juroja sa stećka u obliku sanduka iz nekropole Kruševa kod Stoca: *† A se leži župan Juroje kojno pogibe na počtenoj službi za svog gospodina. A pobiliži ga knez.*⁸⁰ Vjerojatno je knez u čijoj je službi bio župan Juroje pripadao krupnijoj vlasteli, velmožama, dok je župan spadao u sitniju vlastelu. Naime, od kraja 14. stoljeća na vlastelinstvima velmoža počele su se pojavljivati službe župana, vlasnika, kaštelana i druge službe vlastelinske administracije.⁸¹ Tako je smrt vlastelina poprimala jednu novu dimenziju koja se očitovala u nametanju umorala i principa ponašanja u skladu s politikom njihovih suverena.⁸²

Posebno su zanimljivi epitafi oni u kojima se ogleda narodna mudrost. U takvim epitafima najviše dolazi do izraza dijakova sloboda te duh naroda u određenom trenutku:

A se piše na krstu Jurja. Da je znati svakomu čoviku Juraj Ivanović kako stekoh blago s njega

*i pogiboh. Kami usiče Radič kovač.*⁸³

*† A sej leži župan Medulin. Nikada mnogo ne imah a nikada ništa nesta a djelih.*⁸⁴

*Asje veli Milat Pripčinić: čiem služih tem pokoen bih.*⁸⁵

*A se leži Radosav Heraković. Ovo legoh na svojoj plemenitoj Golubači, i da je laka blaga!*⁸⁶

Osim sadržaja, epitafe zanimljivima čine i njihova paleografska i lingvistička svojstva. Epitafi čuvaju pojedine već davno zaboravljene riječi i izraze: *kućnica* i *podružije* – domaćica i supruga; *vladika* – gospođa; *plemenito* – nasljedna velikaška zemlja; *sjen* – grob, spomenik; *uzmožni muž* – ugledni čovjek; *bilig*, *bjeleg*, *kami*, *zlamenie* – nadgrobni spomenik; *u tretu na desete* – trinaestoga; *zdje* – ovdje; *tu*, *ničesare* – ništa, nikoga; *v dni* – u dane; *vmrje* – umrije; *ase*, *asei*, *asie*, *ise* – tu, ovdje; *poleg* – pokraj, pored; *čtioče* – čitaoče; *končina* – kraj, smrt; *učiniše vrhu mene krv nezaimitu* – učiniše nadamnom krvnu osvetu i dr.⁸⁷ Navedeni i brojni drugi izrazi

⁷⁷ Epitaf je prvi put objavio M. Vego. Sarkofag s ovim epitafom pronađen je ispod srednjovjekovnog grada Koma, u selu Kašićima. Zbog oštećenja epitaf nije bilo moguće u cijelosti pročitati: Vego, *Iz historije*, 263.

⁷⁸ Početak epitafa dosta je neuobičajen jer daje na znanje kako je „to bilo“ kod izvjesnog Marka Petrovića. Ovaj epitaf nalazi se na jednom stećku u nekropoli Ledincu kod Lištice: Vego, *Zbornik*, Knjiga I, 15.

⁷⁹ Vego, *Iz historije*, 194.

⁸⁰ Vego, *Zbornik*, Knjiga I, 61.

⁸¹ Babić, *Iz istorije*, 32.

⁸² Lovrenović, *Stećci*, 103.

⁸³ Vego, *Zbornik*, Knjiga I, 29.

⁸⁴ Vego, *Zbornik*, Knjiga II, 59.

⁸⁵ Vego, *Iz historije*, 134.

⁸⁶ Vego, *Iz historije*, 189.

⁸⁷ Bešlagić, *Stećci*, 443,444.

i riječi koje se susreće u epitafima predstavljaju vrijedan materijal za lingvistička istraživanja. Zato je sasvim shvatljivo kada D. Lovrenović epitafe naziva *zdencom zaboravljenih pojmova i riječi*.⁸⁸ Tako su epitafi pored povijesnih događaja, detalja iz pokojnikova života i narodne mudrosti sačuvali i pojedine segmente izvornog narodnog jezika. Ta rana faza narodnoga jezika još je prožeta nekim staroslavenskim elementima, kao u izrazu „A se“.⁸⁹

Iako primarno srednjovjekovna, tradicija epitafa na stećcima pokazala je svoju univerzalnost te pokazuje kontinuitet i nakon potpadanja bosanske države pod osmansku vlast. Proširila se na druge oblike nadgrobnih spomenika, tako da se već u 15, a naročito u 16. stoljeću javljaju krstače i nišani s epitafima koji su po svojim stilskim i jezičnim obilježjima podudarni s onima na stećcima.⁹⁰

Dok je podizanje nadgrobnog spomenika – stećka trebalo pokojniku osigurati vječni dom, epitaf je trebao očuvati pokojnikov identitet. Epitafi su sačuvali imena brojnih osoba koje su spašene od zaborava. Iako su to uglavnom imena povijesnoj znanosti nepoznatih osoba, epitaf je izvršio svoj osnovni zadatak, a to je očuvanje identiteta. Tako je opstanak imena ili identiteta povezan s kulturom sjećanja, a epitaf, kao jedan od njenih instrumenata, u tome je odigrao značajnu ulogu. Sačuvali su brojna životna iskustva, narodnu filozofiju te izvorni narodni jezik dajući tako svoj originalni doprinos kultu štovanja mrtvih kao obliku kulture sjećanja koja je univerzalna i nadilazi sva vremenska razdoblja.

ABSTRACT

The most widespread form of cultural remembrance is honoring the dead. Therefore, this paper will focus on the posthumous dimension of the remembrance culture presented by the epitaphs on stećci (medieval tombstones), with special attention given to Bosnian and Hum epitaphs. Although the stećci inscriptions belong to Christian epigraphy, they had certain specificities in their development - from calling on the name of the Lord to citing folk wisdom, providing information about the deceased, warnings or curses. Together with Christian elements, stećci also contain features of Roman epitaphs, and the combination of these elements gives them a unique vividness and playfulness. As testimonies of death, stećci provide medieval posthumous memory with a special quality, which will be shown in the paper by some examples. Stećci are invaluable sources for the reconstruction of Bosnia and its neighboring countries in medieval times.

Key words: honoring the dead, the Middle Ages, medieval Bosnia and Hum, culture, stećci, epitaphs

⁸⁸ Lovrenović, *Stećci*, 118.

⁸⁹ Kuna, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, 289.

⁹⁰ Kuna, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, 282.

LITERATURA:

Ančić, Mladen. „Kako „popraviti“ prošlost“. U: *Povijesni prilozi* 34 (2008): 83.-102, <https://hrcak.srce.hr/27795> Posjećeno 28. 12. 2017.

Andelić, Pavao. *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*. Sarajevo: Svjetlost, 1982.

Andelić, Pavao, „Doba srednjovjekovne bosanske države“. U *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine (od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast)*, 2. prerađeno i dopunjeno izdanje, 435-587. Sarajevo: "Veselin Masleša" (Biblioteka Kulturno nasljeđe), 1984.

Andelić, Tomislav, „Dijaci u srednjovjekovnoj Bosni i Humu“. *Tribunia* 7 (1983): 81-100.

Assman, Jan. *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Preveo Vahidin Preljević. Zenica: Vrijeme, 2005.

Aries, Philippe. *Western Attitudes toward Death: From the Middle Ages to the Present*. London: Marion Boyars, 1974.

Babić, Anto. *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*. Sarajevo: Svjetlost, 1972.

Bejtić, Alija. „Umjetnost Foče na Drini.“ U *Naše starine* 3 (1956): 23-74. <https://www.fmks.gov.ba/download/zzs/1956/3-1956.pdf> (Posjećeno 24.12. 2017.)

Benac, Alojz. *Stećci*. Beograd: Jugoslavija, 1967.

Bešlagić, Šefik. *Stećci- kultura i umjetnost*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1982.

Bešlagić, Šefik. *Leksikon stećaka*. Sarajevo: Svjetlost, 2004.

Bešlagić, Šefik. *Ćirilički epigrafski spomenici srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije – Stanak, 2015.

Ćirković, Sima. *Rabotnici, vojnici, duhovnici: društva srednjovjekovnog Balkana*. Beograd: Equilibrium, 1997.

Dinić, Mihailo. „Humsko-trebinjska vlastela.“ U *Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja Knjiga CCCXCVII*, Odeljenje društvenih nauka 54, ur. Jorjo Tadić, Beograd: Naučno delo, 1967.

Elijade, Mirča. *Istorija verovanja i religijskih ideja*. Knjiga II. Prevela Mirjana Perić. Beograd: Prosveta, 1991.

Fojnički grbovnik. Sarajevo: Rabic, 2005.

Jackson, M. Guida. *Women Rulers through the Ages*. England: ABC CLIO, 1999.

Kuna, Herta. *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Sarajevo: Međunarodni Forum Bosna (Forum Bosnae 45/2008), 2008.

Kurtović, Esad, „Natpis na stečku kneza Pokrajca Oliverovića iz Vrhpolja – pitanje datiranja.“ U: *Baština*, 371-380. Sarajevo: Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, 2005.

Kurtović, Esad: „Dobrašinovići iz Vrsinja (Datiranje natpisa na stečku Vukašina Dobrašinovića iz Konjskog kod Trebinja).“ *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 39 (2010): 163.-171.

Kurtović, Esad. „Prilog kontekstualizaciji i dataciji stećaka u Starom Slanom kod Trebinja.“ *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 41 (2012): 211-218.

Kurtović, Esad. „Historijska kontekstualizacija stećaka.“ *Godišnjak BZK Preporod* 15 (2015): 445-457.

Le Goff, Jacques. *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*. Prevela Gordana V. Popović. Zagreb: Golden Marketing, 1998.

Lovrenović, Dubravko. *Stećci- bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*. Sarajevo: Rabic, 2009.

Raukar, Tomislav. „O problemu bosančice u našoj historiografiji. U: *Radovi sa simpozijuma „srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“*,ur. Fikret Ibrahimpašić, 103-144. Zenica: Muzej grada Zenice, 1973.

Truhelka, Ćiro. „Vlađevina i njeni natpisi.“*Glasnik Zemaljskog muzeja*, Knjiga I, Sarajevo: Zemaljski muzej, 1889.

Vego, Marko. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*. Knjiga I-IV, Sarajevo: GZM, 1962/1964/1970.

Vego, Marko, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo: Svjetlost, 1957.

Vego, Marko, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Svjetlost, 1980.

Pro tempore

Časopis studenata povijesti

Pro tempore

Časopis studenata povijesti, br. XIII

Zagreb, 2018.

Pro tempore

Časopis studenata povijesti

Godina XIII, broj 13, 2018.

Glavni i odgovorni urednik

Ivan Grkeš

Zamjenica glavnog urednika

Lucija Bakšić

Uredništvo

Mihaela Marić

Lucija Bakšić

Mario Katić

Igor Krnjeta

Urednici pripravnici

Andrija Banović

Matej Lisičić

Matea Altić

Marta Janković

Alen Obrazović

Saša Vuković

Lektura i korektura

Alina Jušić

Ema Maglić

Ema Botica

Tanja Jelinić

Karla Papeš

Mateja Papić

Borna Treska

Recenzenti

dr. sc. Zrinka Blažević

dr. sc. Estela Banov

dr. sc. Zrinka Nikolić Jakus

dr. sc. Nikica Gilić

dr. sc. Tomislav Galović

dr. sc. Hrvoje Gračanin

dr. sc. Emil Heršak

dr. sc. Branimir Janković

mr.sc. Vedran Obućina

dr. sc. Sanja Potkonjak

dr. sc. Martin Previšić

dr. sc. Marko Šarić

mr. sc. Filip Šimetin Šegvić

mr. sc. Nikola Tomašegović

Dizajn i priprema za tisak

Rene Jelenić

Prijevod s engleskog jezika

Alen Obrazović

Ema Bonifačić

Paula Fajt

Izdavač

Klub studenata povijesti –

ISHA ZAGREB

ISSN: 1334-8302

Adresa uredništva:

Klub studenata povijesti -

ISHA Zagreb (za: Redakcija *Pro tempore*)

Filozofski fakultet

Sveučilišta u Zagrebu

Ivana Lučića 3

10000 Zagreb

Email:

pt.urednistvo@gmail.com

Časopis je besplatan.

Dostupno na <https://hrcak.srce.hr/pro-tempore>

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim radovima izražavaju isključivo stavove autora i ne predstavljaju nužno stavove i mišljenja uredništva i izdavača. Izdanje časopisa ostvareno je uz novčanu potporu Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Kluba studenata povijest – ISHA Zagreb i Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta.